

„Jog és irodalom” szimpózium

IRODALOM? JOGBÖLCSELET?

VARGA CSABA
egyetemi tanár (PPKE JÁK)

„Jog és irodalom”? Az emberit segíti vissza belénk. A végtelent, a felfoghatatlant, a minden végső magyarázat alól kisiklót. Azt, amiben csak lebeghetünk, de amit igazán sohasem bírhatunk. Létünkben az Isten képmását, mit máshoz szok(tat)ott szemünkkel olykor már alig is érzékelünk. Világegyetemünkben létezésünk rejtélyét, létbe dobott valónknak egzisztenciális lehetetlenségét. Azt, ahová akkor, ha mesterkélt világlátásunk már teljességgel szárazra aszott, kiüresített és súlytalanná tett bennünket, mégis mindig visszamenekszünk.

Mert tudományunk nagy, de hiperbolikus. Hiszen módszerességgel fegyvereztük fel magunkat, hogy egy általunk fogalmiasított világ logikája mentén lépésről lépésre haladva és ebből adódó könyörtelen szükségszerűségeket megvalósítva építkezünk; ám mindezzel óhatatlanul le is bontjuk világunkat. Mert azt, mi áthatolhatatlanul mély és átláthatatlanul tüneményes volt, ezzel egyszempontúvá tettük. Hisz ezzel egyszersmind azt is előírtuk, hogy mit lássunk, és ezt lassacskán már valóban látni is kezdjük. Hiszen azért, hogy biztonságban vélhessük magunkat, magunk köré – ameddig csak szempillantásunk határunkat befogja – következesékből bátyaszilárdságúvá emeltnek hitt erődöt építettünk. Vagyis módszerességekkel körbebarcsooltuk magunkat, ameddig csak tudtuk – s birtokunknak a talpunk alatt zengő fundamentumán már a firmamentumot pásztázzuk: vajh’, intellektusunk rendező igája alá hajthatjuk-e majd egykoron a csillagokat is? Mert büszkén s bátran lépegetve csakis arra gondolunk, hogy létünket a magunk teremtette talajon navigáljuk, s kevésbé arra, hogy ezzel egy ballasztal is megsúlyosbítottuk. Pedig ha reng ég és föld, még biztosabban arra kell újból rádöbbszünk, hogy voltaképpen változatlanul a régi bizonytalanságban leledzünk. Mint lótoszok vagy korallok a vízen, amik élnek s amiken mások megélnék, összebújunk. S noha ugyanúgy sodor ár, játszik vélünk hullám, emel és süllyeszt árapály, érzékünkben megcsalatott – mert lebegésünkben otthonossá kényelmesített – összefogódzó önmagunknak szárazföldet képeznünk.

Hiszen nagy a tudományunk, noha hiperbolikus. Kicövekei, hogy miben s miként haladjunk, és tudhatjuk, hogy valóban léptünk, mert folyvást tényleg előreléphetünk.

Hisz amiről szól, abban valóban igazul szól. Mert módszerességgel tényleg mélyebbre hatolhatunk mindabban, amiben egyáltalán elmélyülhetünk. Civilizációnkat tudományunk hajtja, űzi egyre tovább, így hát ásunk, egyre mélyebbre, hogy lassan már ki sem látszunk. Hovatovább s olykor már azt is elfeledgetjük, hogy ásni egyáltalán hol is kezdtünk. Mert leginkább azt láthatjuk már, csakis azt, de egyre közelebről, mit ásónk nyomában érzékelhetünk. S minél inkább ehhez szokik szemünk, annál kevésbé marad látása másra. Míg tehát közelítünk, óhatatlanul el is távolodunk.

Mert tudomány csak ott van, ahol áldozat. Ahol fontos, múlthatatlanul, hogy magunkban egyoldalúságokat kifejlesszünk. Ahol azzal teszünk rendet, hogy magunknak fogalmakat fabrikálunk, s köztük szükségszerűségeket teremtünk. És bármennyire bizonytalan is – mind ott, ahonnan kiindul, de ott is, ahová beérkezik –, mégis, mindezt joggal tudásnak nevezzük, mert többet bírhatunk általa, mint egyébként. Am magunk köré ezzel mesterséges világot építettünk. Tudnunk érdemes ezért, voltaképpen mit is csinálunk, hogy miután ezen áldozatot meghoztuk, emberi teljességünket azért mindig visszaépíthessük. Mert új világunkhoz nagyon is hozzászokhatunk. Miközben tudnunk illenék, hogy tudományunk sohasem volt vagy lesz valamiféle egész. Nem valóság az, hanem embertől konstruált mása, amivé az Istentől teremtettnek vagy a vélünk megesettnek egy-egy szeletét, érzékeinkben megmaradt lenyomatát primitívizálva virtualizáltuk. Mint amikor valaminő mással mágikusan azonosulunk, és ehhez önmagunkban kozmoszként élőket – állatot vagy embert – gallyakból s levelekből magunknak összeeskábálunk. Nos, tudományunk valója, fogalomvilágunk sem életképesebb önmagában, mint az, amit szemmel verésünk nemes aktusához ily módon összeeskábáltunk. És mégis: ha lehet egyáltalán szemmel verni, ezt megtanulni és tudni, úgy annak hatását egy ilyen pótlékon keresztül is kiválthatjuk.

Van tehát tudomány. Kell is lennie, mert hasznosnak bizonyult az ember kezében, földi küzdelmében.

* * *

A jog az emberi rend tudománya. Azé, hogy kit mi illet. Hogy miben és miként nyilvánuljon illendő egyensúly – olyan, mit e földi létünkben felállítandó mértékkel mérni szeretnénk. Jogunk nem más, mint az akarat önkényének különféle terelőkkel folyvást finomítása. Miközben az emberi rend tudományában is egyre mélyebbre ásunk, s hovatovább egyre inkább már terelőinktől továbbterelt terelőinkbe gabalyodva magunkba bonyolódunk. Olykor azt sem tudjuk már, mi is terel mit valójában. S ha választásunk tetszése vagy érdeke, azaz emberi esendőségünk helyett a teremtés csodájából igyekszünk kiolvasni mértéket, úgy a csodálat, az istenivel lényeggel egyesülés misztikuma, a szűzies s mégis odaadó (mert önmagunkat átadó) rácsodálkozás ártatlanságát előbb-utóbb szükségképpen felváltja a mértékkiolvasás mesterséggé válása, mely mesterségességével kivívja majd a maga hivatás- és szakmaszerűségben fogant módszerességét, hogy öntükrében végül ez se láthasson már mást, mint saját eszközeivel virtualizált önmagát.

Jog, majd irodalom? Irodalom, majd jog? Már maga a kifejezés transzcendál, mert nincsen benne sem jog, sem irodalom. Egy eszközeibe minduntalan belesüppedő, a való világra rácsodálkozás nagyszerű adományára újból és újból érzéketlenné váló jogtu-

dományi mesterség keresi benne és általa – bármi emberinek a hozzá képest hamisítatlan és romlatlan kifejezésében – a teljesség mámorító üdeségét, a létezés magyarázhatatlanságától megtermékenyülés megújító erejét. Visszatérve az eredeti megjelöléshez: „Jog és irodalom”? ‘Jog’ itt az, ami már nem az; ‘irodalom’ pedig? – ez minden. *Jolly Jokerként* mindaz tehát, ami világunkban még egyáltalán képes arra, hogy az ismét elveszejtett teljességről számot adjon, kimeríthetetlenségére újból rádöbentsen, s bármely magyarázat, véges eszközökkel mégis véget szabás eredendő esendőségéről meggyőzzön. Bármi helyett állhat hát – és csupán szokás, divat, vagy éppen adódó *mainstream* függvénye, hogy megnevezésében milyen szóba, emberi megnyilatkozásba vagy emberben visszatérően lezajló katarzisba kapaszkodunk. Hiszen lehetne mítosz, őseredeti közvetlenségből előtörő primitív népi történet csakúgy, mint vonósnyegyes játéka, ézengés vagy vulkánkitörés, pillék játszadozása vagy állati üzekedés. Irodalomnak mondjuk, talán mert benne is leginkább szövegre, szövegértésre hagyatkozunk. Úgy mondjuk ezt, mintha más lenne a szövegértés és más a világértés. S mintha egyszerű szövegprodukciónak konkrétizáció lenne a jog, nem pedig annak (bár utolérhetetlen, mégis mindig megközelítendő) bölcsessége, hogy sokat és sokszor egyensúlyozunk, miközben csak ritkán merevítjük ki a mérleget – akkor, ha mást már igazán nem tehetünk. Hiszen aligha követhetünk mást a jogban, mint hagyományt, amiben magunk is – és éppen jogunk, a felelős joggyakorlás által – pontosan feloldódni kívánunk.

Hamlet? Kohlhaas Mihály? Raszkolnyikov? Franz Kafka és Robert Musil közből előtűnő, majd visszatűnő hősei? A szépelgés önmegnyugtató álszentségének konformizmusa helyett Friedrich Nietzsche még a világba kiáltotta a felvilágosodottságon nyugvó humanizmus őfenséges királyi meztelenségét. A lelkiismeret feloldozatlanságból fakadó megnyugváshiányából pedig Sören Kierkegaard a létbe vetettség önvészéjtésére következtetett. Hát magunk hol vagyunk? Főként pedig: mit tehetünk? Jobb híján, tudós könyveink előtt merengve, Horváth Barnától *A géniusz perét* olvassgatjuk, hogy ápoljuk, védjük, őrizzük magunkat; és még inkább olyankor, ha merő geometrikumra vagy retorikumra gömbölydedesített önmegnyugtatóasaink önbecsapásától még megmaradt emberségünkben már fuldokolni kezdünk. Hiábavalónak tetszik hát, hogy Kempelen Farkasként megkonstruáltuk a racionálék tolatyúival mozgott jogászt. Mert mindazonáltal ember rejtezik a szerkezetben, parókás-palástos külsőinek mögött. Nem bábbá diszciplínált racionalitás, hanem esendőséggel elegy jórahalóság. Mert mindig dráma illata érzik a levegőben, amidőn látszólag pusztán hidedg fejjel kalkulál, vagy egyezkedik ügyvédünk. Nem véletlen hát a görög színpad kísértő emléke,¹ hisz emberek azok, kik küzdenek, noha végül mégis a sors dönt. Rek-

¹ Ami tovább él majd a középkori misztériumjátékokban s az ún. moralitás-játékokban, iskola-dramákban egyaránt, azon színpadi történet és nyilvános bíráskodást egybefogó tapasztalattal, hogy mindkettő közösségi funkcióként közösségi üzenetet közvetít. Vö. pl. JOHN C. GILLESPIE: A büntetőbíráskodás mint színpadi játék. [*Northern Ireland Legal Quarterly* 1980/1] a szerző szemlélésében in: *Jogi Tudósító* XII (1981) 11–12, 27–28 és in VARGA CSABA: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest: ELTE („Összehasonlító jogi kultúrák” projektum), 1994, 272–273 [Jogfilozófiák], valamint – különös problémacentrikus élességgel – HAROLD GARFINKEL: Conditions of Successful Degradation Ceremonies. *American Journal of Sociology* LXI (1956) 5, 420–424. Legújabb feldolgozásban lásd KLAAS TINDEMANS: *Recht en tragedie. De scène van de wet in de antieke polis*. [dissz.] Leuven: Katholieke Universiteit Faculteit Rechtsgeleerdheid, 1995/1996, viii + 428.

tifikálunk, szabályokat teremtve beleavatkozunk a nélkülünk tán még jobban eldurvuló küzdelembe, sőt megpróbáljuk lefogni a fátum kezét is, bár tehetetlenítenünk sohasem sikerül. Beverekedtük magunkat a küzdőterre, kilödni azonban nem tudjuk. Pedig annyian vagyunk már, és annyi fegyverzettel hadonászunk, hogy olykor már egymást tapossuk, sőt, immár terelőalkalmatosságainkba is egyre inkább csak magunk botlunk.

Mi marad hát? A küzdés és a bizalom. Küzdés és bizalom? Hisz előbbi már a jog előtt is megvolt, utóbbi pedig a jog ellenére is szolgál gyógyírül. Mi lehet hát a tanulság mindebből? Talán legelsőbbül is az, hogy az eszköz nem nélkülözheti készítőjét. Nem is munkálkodik forgatója helyett vagy nélkül. Ellen kell hát állnunk az előttünk magasodó öndicsőítő bálvány korparancsának, mely a Teremtő Isten helyett adoráltná az ember konstruálta civilizációt, hogy leborulva előtte immár magunkat is feladjuk.

A „Jog és irodalom” pedig magunk elé idézi az esendőségében is végtelent, az egyszerűségében sem átláthatót, azt a helyzetet, amelyben döntenünk elkerülhetetlené válhat ugyan, végső megértéshez mégsem juthatunk. Hiszen szálakból sokat eltéphetünk ugyan, teljességüket azonban fel nem fejthetjük. Az tehát, mit itt és most jobb híján „Jog és irodalomnak” mondtunk, életpótlék ezért. Életpótlék, mert segít önárunkból kipislantanunk; életpótlék, mert pontosan azt példázza, amiért létünk maga a megfoghatatlanság, mit le nem győzhetünk, legfeljebb szeretetünk kezdeményezésével magunknak magunkban megneimesíthetünk. Olyan hát, mint a szerzetesi zsolozsma: teszük, tesszük, kell tennünk, mert értelmet ad napközbeni serénységünknek, a munkának, noha nyilván nem helyettesítheti. A lehetőségek egyike, amik bármelyikéből egyaránt bátran meríthetünk.

* * *

„Jog és irodalom”? Eltűnődhetünk nagy nemzetek gyarlóságainak is tehetetlenül expanzív imperializmusán, egykori hódítóknak a *gloire* eltűntével kiüresedő önbizalma igénytelen szervilizmusán.

Mert előzményeitől eltérően – amikor az angol–amerikai klasszikus stúdiumok megalapozott világában bő egy évszázada az irodalmi analogon (akár személyes életutakban, akár problematikában) még a professzionális oldódás közegéül szolgált,² William Shakes-

² A korai tárgyalások – olyan megjegyzendő kivételeken túl, mint pl. WILLIAM ANDREWS (ed.): *The Lawyer. In History, Literature, and Humour*. London: W. Andrews, 1896, 276 – még pusztá eltrajzi esetlegességek érdekességgyűjteményei voltak – pl. GILBERT RAY HAWES: *Literature and the Law. The Green Bag* 11 (1899), 234–237 és GEORGE H. WESTLEY: *From Law to Literature. The Green Bag* 12 (1900), 446–449 –, régi jogászreprek irodalmias értékének méltatása – WILLIAM S. HOLDSWORTH: *Literature in Law Books. Washington University Law Quarterly* XXIV (February, 1939) 2, 153–172 –, vagy egyszerűen a jog megfoghatatlanságát illető szabad gondolatársítások kerete – pl. BENJAMIN N[ATHAN] CARDOZO: *Law and Literature. [Yale Review (July 1925)] Columbia Law Review* 39 (1939), 119. és köv. –, s csak később bukkannak fel máig ívelően immár filológiai igényű feldolgozások – pl. a két határoló időből említve EDMOND N. CAHN: *Goethe's View of Law – with a Gloss out of Plato. Columbia Law Review* 49 (1949), 904–920 és DANIEL BOLAND: *Images of Law in Classical Russian Literature. Irish Student Law Review* 8 (2000), 53–65 –, többnyire propedeutikus célzattal.

peare életművét pedig (általában is,³ egy-egy műre, figurára, toposzra koncentráltan is,⁴ sőt, maga az alkotó jogászai mestersége kapcsán is⁵) teológiai, etikai, politikai kohó gyanánt használták a jog mint a legmélyebben emberi kihívás természetének és végtelenségének a megértéséhez, érdeklődéssel fordultak más irodalmi megnyilatkozásokhoz⁶

- ³ Vö. pl. FRANKLIN FISKE HEARD: *Shakespeare as a Lawyer*. Boston: Little, Brown, and Co. 1883, 119; CUSHMAN K. DAVIS: *The Law in Shakespeare*. St. Paul: West Pub. Co., 1884 [2nd ed.], 303; EDW[ARD] J[OSEPH] WHITE: *Commentaries on the Law in Shakespeare. With Explanations of the Legal Terms Used in the Plays, Poems and Sonnets, and a Consideration of the Criminal Types Presented, Also a Full Discussion of the Bacon–Shakespeare Controversy*. St. Louis, Mo.: The F. H. Thomas Law Book Co., 1913 [2nd ed.] xlviii + 524; SIR GEORGE GREENWOOD: *Shakespeare's Law*. London: C. Palmer, [1920], 48; SIR DUNBAR PLUNKET BARTON: *Links between Shakespeare and the Law*. Forew. James Montgomery Beck. London: Faber & Gwyer Ltd. [1929], xxxix + 167; GEORGE W. KEETON: *Shakespeare and his Legal Problems*. Forew. Lord Darling, P. C. London: Black, 1930, x + 239; GEORGE W. KEETON: *Shakespeare's Legal and Political Background*. New York: Barnes & Noble, [1968], viii + 417; O[WENN] HOOD PHILLIPS: *Shakespeare and the Lawyers*, London: Methuen, 1972, ix + 214; F. V. MACINNON: *The Timeless Shakespeare. The Natural Law in Shakespeare*. Gloucester, Ont.: Times of Gloucester Press, 1985, xiv + 161; ROBIN HEADLAM WELLS: *Shakespeare, Politics and the State*. London – Basingstoke: Macmillan Education, 1986, ix + 174; NANCY L. COOK: Shakespeare Comes to the Law School Classroom. *Denver University Law Review* 68 (1988), 387–411; DANIEL J. KORNSTEIN: *Kill all the Lawyers? Shakespeare's Legal Appeal*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994, xvii + 274; IAN WARD: *A Kingdom for a Stage, Princes to Act. Shakespeare and the Art of Government*. Nottingham: University of Nottingham Department of Law, 1997, 25 [Research Papers in Law] és Uó: *Shakespeare and the Legal Imagination*. London: Butterworths, 1999, ix + 241 [Law in Context]; B. J. SOKOL – MARY SOKOL: *Shakespeare's Legal Language*. London – New Brunswick, N.J.: Athlone Press, 2000, 497 [Shakespeare Dictionary Series].
- ⁴ Vö. pl. R[OCELLUS] S[HERIDAN] GUERNSEY: *Ecclesiastical Law in Hamlet. The Burial of Ophelia*. New York: Shakespeare Society of New York, 1885, 50 [Papers {of the Shakespeare Society of New York} 1]; PAUL S. CLARKSON – CLYDE T. WARREN: *The Law of Property in Shakespeare and the Elizabethan Drama*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1942, xxvii + 346; DARRYL J. GLESS: *Measure for Measure. The Law, and the Convent*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979, xviii + 283; ARTHUR MELVILLE CLARK: *Murder under Trust. Or the Topical Macbeth and Other Jacobean Matters*. Edinburgh: Scottish Academic Press, 1981, xii + 195; JACK BENOIT GOHN: *Richard II. Shakespeare's Legal Brief on the Royal Prerogative and the Succession to the Throne*. *Georgetown Law Journal* 70 (1982), 953–973; DONNA B. HAMILTON: The State of Law in *Richard II*. *Shakespeare Quarterly* 34 (1983) 1, 5–17; HOLGAR KLEIN – PÉTER DÁVIDHÁZI (eds.) – B. J. SOKOL (co-ed.): *Shakespeare and Hungary*. [Special theme section:] *The Law and Shakespeare*. Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 1996, 452; WILLIAM M. HAWLEY: *Shakespearean Tragedy and the Common Law. The Art of Punishment*. New York: P. Lang, 1998, 208 [Studies in Shakespeare 7]; PAUL W. KAHN: *Law and Love. The Trials of King Lear*. New Haven: Yale University Press, 2000, xx + 203; B. J. SOKOL – MARY SOKOL: *Shakespeare, Law, and Marriage*. Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press, 2003, x + 262; MARK A. McDONALD: *Shakespeare's King Lear with The Tempest. The Discovery of Nature and the Recovery of Classical Natural Right*. Lanham, Md. – Oxford: The University Press of America, 2004, ix + 317.
- ⁵ Vö. pl. FREDERICK C. HICKS: *Was Shakespeare a Lawyer? A Review of the Literature in Question*. Rochester, N.Y.: Lawyers Co-operative Pub. Co., [1916], 1002–1011; ERNEST LAW: *Shakespeare's »Tempest« as Originally Produced at Court*. [London:] Chatto & Windus, [1920], 35 [Shakespeare Association Papers 5]; W. NICHOLAS KNIGHT: *Shakespeare's Hidden Life. Shakespeare at the Law: 1585–1595*. New York: Mason & Lipscomb, [1973], ix + 325.
- ⁶ Pl. D. A. HESTER: Law and Piety in the 'Antigone'. *Wiener Studien* XIV (1980), 5–11; JOSEPH ALLEN HORNSBY: *Chaucer and the Law*. London – Norman, Oklahoma: Pilgrim, 1988, ix + 180; ROSEMARY CAMBRIDGE: Aequitas and Iustitia in Mediaeval German Psalters. In *Mediaeval German Studies. Presented to Frederick Norman*. London: University of London Institute of German Studies, 1965, 31–38 vagy LIDA KIRCHBERGER: *Franz Kafka's Use of Law in Fiction. A New Interpretation of In der Strafkolonie, Der Prozess, and Das Schloss*. New York: P. Lang, 1986, 212; avagy E. SIMON: Palais de Justice and Poetic Justice in Albert Camus' *The Stranger*. *Cardozo Studies in Law and Literature* 3 (1990) 1, 111–125.

is csakúgy, mint a képzőművészetben⁷ vagy építészetben⁸ történő építő példálózáshoz –, a *Law and Literature* mozgalommá válása, különösen az Amerikai Egyesült Államokban,⁹ mára mégsem érdeknélküli filozofikus öneszmélődés terméke, hanem brutalizálódó belháborúban fogant törzsi viszálykodásban a tudományos módszeresség követelményei alóli kibújás eszköze. Aki ott volt az amerikai világ seregszemléjén, mikor a *Critical Legal Studies* köpenyébe bújtt szalon-trockisták fésületlen szakállal, mosatlanul szagló motorosruhákban vágták ámuldozó európai jogszociológusok szemébe: „Akkor a fenébe az elmélettel!” – noha ez utóbbiak csak a felforgatás nálunk már sokszor lejátszott gyermekded játéka újvilági újrakérdőzése alapjai felől érdeklődtek egy tudományosként a baszkföldi Oñatiba összehívott nemzetközi konferencián –, és látta

⁷ Pl. EDGAR WIND: Platonic Justice, Designed by Raphael. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 1 (1937–1938), 69–70; FREDERICH CUMMINGS: Poussin, Haydon, and The Judgement of Solomon. *The Burlington Magazine* 104 (1962), 146–152; THOMAS PUTTFARKEN: Golden Age and Justice in Sixteenth-Century Florentine Political Thought and Imagery. Observations on Three Pictures by Jacopo Zucchi. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 43 (1980), 130–149; JONATHAN B. RIESS: *Political Ideals in Medieval Italian Art. The Frescoes in the Palazzo dei Priori [Perugia (1297)]*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1981, xii + 187 [Studies in the Fine Arts: Iconography 1]; SUSAN TIEFENBRUN (ed.): *Law and the Arts*. Westport, Conn. – London: Greenwood Press, 1998, xii + 256.

⁸ Érdekes módon ez az a kör, melynek tekintetében az angol–amerikai gyakorlatiasság már számottevő irodalmat sorakoztathatott fel, így pl. KATHERINE FISCHER TAYLOR: *In the Theater of Criminal Justice. The Palais de justice in Second Empire Paris*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993, xxii + 161 [Princeton Series in Nineteenth-century Art, Culture, and Society]; CLARE GRAHAM: *Ordering Law. The Architectural and Social History of the English Law Court to 1914*. Burlington, VT: Ashgate, 2003, xvii + 499; MARTHA J. McNAMARA: *From Tavern to Courthouse. Architecture & Ritual in American Law: 1658–1860*. Baltimore – London: Johns Hopkins University Press, 2004, xv + 162 [Creating the North American Landscape].

⁹ A sok száz mű közül néhány, számomra is inspiratív s még méltó reprezentánsában vö. pl. STANLEY FISH: Working on the Chain Gang: Interpretation in the Law and in Literary Criticism [*Critical Inquiry* 9 (1982) Fall, 201. és köv.] in Uő: *Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Oxford: Clarendon Press, 1989, 87–103; S. LEVINSON: Law as Literature. *Texas Law Review* 60 (1982), 373. és köv.; JAMES BOYD WHITE: Reading Law and Reading Literature. *Texas Law Review* 60 (1982), 415. és köv.; RICHARD H. WEISBERG: *The Failure of the Word. The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction*. New Haven – London: Yale University Press, 1984, 1995², xvi + 218; JAMES BOYD WHITE tollából még: *When Words Lose their Meaning. Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1984, xv + 377 és Uő: *Heraclès' Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of the Law*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985, xviii + 251 [Rhetoric of the Human Sciences]; ROBIN WEST: Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal Thought. *New York University Law Review* 60 (1985), 209. és köv.; RICHARD POSNER: *Law and Literature. A Misunderstood Relation*. Cambridge: Harvard University Press, [1988], rev. and enl. ed. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 1998, ix + 422 [Law in Literature]; SANFORD LEVINSON – STEVEN MAILLOUX (eds.): *Interpreting Law and Literature. A Hermeneutic Reader*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1988, xvi + 502; RICHARD WEISBERG: The Law–Literature Enterprise. *Yale Journal of Law & the Humanities* 1 (1988), 1. és köv.; ROBIN WEST: Communities, Texts, and Law: Reflections on the Law and Literature Movement. *Yale Journal of Law & the Humanities* 1 (1988), 129. és köv.; JAMES BOYD WHITE: What Can a Lawyer Learn from Literature? *Harvard Law Review* 102 (1989), 2014. és köv.; RICHARD WEISBERG: *Poethics and Other Strategies of Law and Literature*. New York: Columbia University Press, 1992, xvi + 312; JAMES BOYD WHITE: *Acts of Hope. Creating Authority in Literature, Law, and Politics*. Chicago – London: University of Chicago Press, 1994, xv + 322; IAN WARD: *Law and Literature. Possibilities and Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, xi + 264.

barátait, Harvard méltán nemzetközi híré teoretikusait sunnyogni a tisztesség és a *political correctness* közti határvonal megtalálhatatlanságában; vagy aki ott volt a kritizálásra csupaszított újmódi elméletieskedésnek az oxfordi *New College* patinás épületében rendezett angol–amerikai korszakos találkozásán, mikor a szünet koftélos pázsitján a honunkból hívott díszvendég lelkesülten felkiáltott, amint észrevette a mindig zárt ősi kápolna rituális okból néhány percre megnyílt kapuját, s a külvárosok utánpótlásából verbuválódott, ám a *Bodleian Library* ódonágaival aligha élő ott-honos résztvevők rögvest rápirítottak az alkalmatlankodóra: „Oda? Templomba? Minek? Mi sohasem jártunk!” Nos, ily tapasztalatokból formálódó eszmélődésem és két évtizeddel ezelőtti ausztráliai s amerikai benyomásaim szerint az 1968-as nemzedék forradalmisága először ún. kritikai jogi tanulmányokban kulminált, majd izmusokká hasadásai nyomán ún. feminista és egyéb (olykori fajinak, olykor másnak nevezett) re-szegregációs, az általa igényelt történelmi igazságtételt az esélyteremtő kártyák újraelosztásával követelő ún. dekonstrukcionizmusokba bomlott. A Yale szentélyében például a *feminist jurisprudence* indulatszavakban, sérelmek érzélgősségében mutatja be magát, amit a vendéglátó professzorok mint az intellektus módszerességének bajnokai s a ráció önjelölt császárai rezzenéstelen arccal hallgattak. S amikor ismeretelméletére, metodológiájára rákérdeztek, még szenvedélyesebb jajkiáltás volt a válasz, hiszen – mint megtudhattam – éppen az mutatja az eddigi dominancia (a katonias indulattal mindig a másik fél szemébe vágott „fehér uralmú himsovinizmus”) botrányát, hogy a női mivolt mai forradalmárának még szókincse sincs, aminek nyelvéen kifejezhetné magát. („Miből méríthetnénk – mondták, jobbára megvető elutasítással –, ha még a Biblia is általatok s értetek szól?”) Nos, miután megpróbálkoztak egy *narrative jurisprudence* általi megalapozással, amelyben a jogi folyamatok nyelvének a stíluselmzése révén igyekeztek a jogot ontologizálni, vagyis látszólagos semlegessége mögött kimutatni belőle az alapstruktúrává lett elnyomás, az általuk immár tűrhetetlennek érzett s jelenkorunkra aktualizált dominancia viszonyait, ilyen jogelméletek kezdtek el vándorolni lassan az irodalomhoz (persze, nem a gyűlölséggé tett európaihoz vagy amerikai folytatásához, hanem a *blackhez*, a *latino-* vagy *hispano*hoz), az Amerikai Egyesült Államokban, az ezredvégen, az 1968-as nemzedék újra-barbalizáló hatalomátvétele nyomán; hiszen érzelmi önkondicionálásukon s önmagában még tiszteletet ébreszthető igénybejelentésen túl sem jog, sem elméleti igény nem volt található termékükben vagy bennük.¹⁰ Persze, mindebben az európai kifinomultság értelmében irodalom sem lehetett éppen túlzottan sok, hiszen az egész fehér hím bagázst – Homérosztól egészen Eugen Ionescuig – szívesen sutba dobták egy jó portorikói rabszolganó- vagy megalázás-sztoriért.

Law and Peace. Law and Modernization. And Development, and Language, and Economy, and Literature – és végesten végig az imamalom, hogy a marxizmusnak

¹⁰ Mint monografikus szándékbejelentésében NAGY TAMÁS: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben* (Szeged 2003) 29 [Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica LXIII/15], 22 – írja: „A feminista jogelmélet képviselői és a faji tudatosság jogelméletének hívei [...] írásai már irodalmi szövegekhez [...] kezdenek el hasonlítani”. Tetszetőssé leszen hát egy olyan nekirugaszkodás is, melynek jegyében „Kafkától *A per* éppen annyira jó lesz jogtudománynak, mint bármely más jogelmélet”. IGOR GRÁZIN: On Myth, Considered as a Method for Legal Thought. *Law and Critique* 15 (2004), 159.

mintegy transzcendentálásával a jog kapcsán éppen ne jogról, persze ne is mögötte állóan erkölcsről vagy emberi értékekről, hanem az új osztály, egy új honfoglalás politikai fellépéséről és követeléseiről beszéljünk. Ürügy tehát az irodalom¹¹ – és nem is Szophoklész, Jean Racine, William Shakespeare, Johann Wolfgang Goethe, vagy éppen Albert Camus vagy Friedrich Dürrenmatt évezredes civilizációs vívódása jeleskedik benne, hanem anonim sztorik –, hogy a csőcselékként lázadók éppen esedékes igénybejelentése megtörténhessék.

A francia változat, mint tárgyalásunk e részének kezdetén már utaltam rá, noha erőteljesen formálódik, egyelőre talajt veszített s utat tévesztett, mert ez idő szerint aligha több, mint valamiféle megkésetttség érzetéből táplálkozó lihegés.¹² Jó okunk van azonban hinni, hogy a névválasztáson túl nem sokban fogja követni amerikai divatozásának cikk-cakkjait, s a jog egyfajta segédtudományaként, mint specifikus, irodalmi és művészeti elemzésekkel vegyített interdiszciplinaritás¹³ fog majd gyakor megerősödni.

* * *

¹¹ Amiként akkor is, amikor csupán retorikai fogásként szolgál, például – mint MICHELLE R. GHETTI: Seizure through the Looking Glass: Constitutional Analysis in Alice's Wonderland. *Southern University Law Review* 22 (1994–1995), 231–254 esetében – adott térben és időben zajló rendőrségi akciók jogi abszurditásának a jelzések.

¹² Vö. pl. STAMATIOS TZITZIS: Scolies sur les *nomina* d'Antigone représentés comme droit naturel. *Archives de Philosophie du Droit* XXXIII (Paris: Sirey 1988), 243–258; CHRISTIAN BIET: La justice dans les *Fables* de La Fontaine et 'le droit des gens'. *Le Fablier* [Revue des Amis de Jean de la Fontaine] 1992/4; PH. MALAURIE: *Droit et littérature. Une anthologie*. Paris: Cujas, 1997, 342; *Littératures classiques* [Toulouse] (automne 2000), No. 40; PHILIPPE BOUQUET – PASCALE VOILLEY (dir.): *Droit et littérature dans le contexte suédois*. Paris: Flies, 2000, 190; THIERRY PECH: *Conter le crime. Droit et littérature sous la Contre-Réforme: les histoires tragiques (1559–1644)*. Paris: H. Champion, 2000, 480 [Lumière classique 24]; ANNE RUBINLICHT-PROUX: *Le droit saisi par la littérature*. [thèse de doctorat] Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, [2001], v + 323 [École des hautes études en sciences sociales, 1997]; [dir. CHRISTIAN BIET:] *Droit et littérature. Europe* 80 (avril 2002), no. 876: droit & littérature, 3–199; FRANÇOIS OST – LAURENT VAN EYNDE – PHILIPPE GÉRARD – MICHEL VAN DE KERCHOVE (dir.): *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature*. Bruxelles: Facultés universitaires Saint-Louis, 2001, 402 [Publications des Facultés universitaires Saint-Louis 89]; avagy FRANÇOIS OST: *Raconter la loi. Aux sources de l'imaginaire juridique*. Paris: Odile Jacob, 2004, 443, melyből egyértelműen kiderül, hogy Richard Posner provokatív könyvének [(1988), lásd a 9. jegyzetben] csaknem egy álló évtizeddig észre sem vett, majd megkésettten anyanyelvükön átnyújtott fordítása – *Droit et littérature*. Paris: Presses Universitaires de France, 1996, xii + 464 [Droit, Éthique et Société] – nyomán fog belendülni e fáradt kultúrába egy pusztán re-aktivitásban kimerülő *renaissance*.

¹³ Egyelőre azonban kevésbé lelkesítő. Marie-Anne Frison és Alain-Gérard Slama kurzusa például – <http://66.249.93.104/search?q=cache:odh5vYr7lQQJ:www.sciences-po.fr/formation/cycle1/annee2/ouverture_2006/mafr_slama.pdf+%22droit+et+litt%C3%A9rature%22+frison-roche&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=1> – megelégszik annak bölcsességével, hogy szemben az angol-amerikai irodalom eljárási finomságok iránti érdeklődésével, a francia irodalom a kormányzati túlhatalmat látja érdekesnek a jogban; miután olyan műveket elemez, mint a Horus legendája, a Róka regénye [*Le Roman de Renart*, feltehetően Pierre de Saint-Cloud tollából, 1175 körül], Shakespeare *Velencei kalmárja*, Racine-tól az *Antigoné* és a *Bérénice*, Balzac *César Birotteau*-ja, Dosztojevszkijtől a *Karamazov testvérek*, Anatole France tollából a *Sylvestre Bonnard vétke*, s végezetül Kafkától *A per*.

Jellemző talán, hogy a németek, kik talán épp egykori romantikájuk okán, pontosan klasszikus mívű és monografikus teljességű munkák sorával alapozták meg, fejlesztették ki, és úzték mértékkel a jog mögötti humán teljesség emberi, tehát esendő forgatagából adódó elemzésnek tudományos értelemben is klasszikus súlyúvá váló példázását, nem beszélnek semmiféle *Recht und Literatur* vagy *Recht und Kunst* csodavárásáról. Ehelyett teszik dolgukat, s immár egy évszázadra visszatekintő tudományos alapossággal használják a szépirodalom hatalmas, lenyűgöző mélységgel gazdagított örökségét, hogy történelmi áttekintések és panorámaszerű feldolgozások során át¹⁴ egyes jellegzetesen nagy alkotók – mindenekelőtt Shakespeare, Kleist és Kafka – néhány jelképszerűen magasodó művének ilyen nézőpontú elemzéséig¹⁵ és a világ iroda-

¹⁴ Vö. pl. ADOLF KEYSER: *Recht und Juristen im Spiegel der Satire*, I–II. Bad Rothenfelde: Holzwarth, 1919 [Kulturbilder aus dem Rechtsleben 1–2]; KURT RATHE: Der Richter auf dem Fabeltier. In ARPAD WEIXLGÄRTNER – LEO PLANISICIG (hrsg.): *Festschrift für Julius Schlosser zum 60. Geburtstag*. Zürich – Leipzig – Wien: Amalthea-Verlag, 1927, 187–205; HANS FEHR tollából: *Das Recht in der Dichtung*. [Kunst und Recht, II] Bern: Francke, 1931, 580; Uő: *Die Dichtung im Recht*. [Kunst und Recht, III] Bern: Francke, 1936, 327 és Uő: *Die Tragik im Recht*. Zürich: Schulthess, 1945, 113; HANS FRANK: *Recht und Kunst*. Leipzig: Der Oberbürgermeister, 1939, 38; HANS ERICH NOSSACK: *Das Verhältnis der Literatur zu Recht und Gerechtigkeit*. Wiesbaden: Steiner, 1968, 16 [Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz: Literatur 2]; MAX ARNOLD NENTWIG: *Richter in Karikatur und Anekdote*. Köln: O. Schmidt, 1981, 100; THOMAS WÜRTEMBERGER: Satire und Karikatur in der Rechtsprechung. *Neue Juristische Wochenschrift* (1983), 1144–1151; ALBERT VON SCHIRNDING: *Recht und Richter im Spiegel der Literatur*. Stuttgart, etc.: Boorberg, 1990, 28; ARTHUR KAUFMANN tollából: Recht und Gnade in der Literatur. *Neue Juristische Wochenschrift* (1984), 1062–1069 és Uő: *Recht und Gnade in der Literatur*. Stuttgart: Boorberg, 1991, 36; ULRICH MOLK (hrsg.): *Literatur und Recht. Literarische Rechtsfälle von der Antike bis in die Gegenwart*. (Kolloquium der Akademie der Wissenschaften in Göttingen im Februar 1995) Göttingen: Sallstein, 1996, 416; HERMANN WEBER: *Annäherungen an das Thema 'Recht und Literatur'*. Baden-Baden: Nomos, 2002, viii + 190 [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 9]; HERMANN WEBER (hrsg.): *Prozesse und Rechtsstreitigkeiten*. Um Recht, Literatur und Kunst. Baden-Baden: Nomos, 2002, vii + 98 [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 11]; HERMANN WEBER (hrsg.): *Dichter als Juristen*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004, 157 [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 18]; HERMANN WEBER: *Recht und Juristen im Bild der Literatur*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005, viii + 230 [Juristische Zeitgeschichte 6: Recht in der Kunst 19]; SUSANNE KAUL: *Fiktionen der Gerechtigkeit. Literatur, Film, Philosophie, Recht*. Baden-Baden: Nomos, 2005, 196 [Interdisziplinäre Studien zu Recht und Staat 35].

¹⁵ Vö. pl. William Shakespeare tekintetében JOSEF KOHLER: *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*. Würzburg: Stalle, 1883–1884, v + 300 és Berlin: Rotschild, 1919, xi + 366; GEORG ILLIES: *Das Verhältnis von Davenants The Law against Lovers zu Shakespears Measure for Measure und Much Ado about Nothing*. [Inaug.-diss.] Halle a. S.: C. A. Kaemmerer & Co., 1900, 90 és VON HANS-WILHELM SCHWARZE: *Justice, Law and Revenge. 'The Individual and Natural Order' in Shakespears Dramen*. Bonn: Bouvier, 1971, xi + 188 [Studien zur englischen Literatur 6]; Heinrich von Kleist tekintetében HEINRICH CHRISTIAN CARO: *Heinrich von Kleist und das Recht. Zum 100 jährige Todestage Kleist's*. Berlin: Puttkammer & Mührbrecht, 1911, 51; JOSEF KÖRNER: *Recht und Pflicht. Eine Studie über Kleists Michael Kohlhaas und Prinz Friedrich von Homburg*. Leipzig – Berlin: B. G. Teubner, 1926, 44 [Zeitschrift für Deutschkunde: Ergänzungsheft 19]; ADOLF FINK: Michael Kohlhaas – ein noch anhängiger Prozeß: Geschichte und Kritik der bisher ergangenen Urteile. In: HANS-JÜRGEN BECKER und al. (hrsg.): *Rechtsgeschichte als Kulturgeschichte. Festschrift für Adalber Erler zum 70. Geburtstag*. Aalen: Scientia, 1971, 37–108; HORST SENDLER: *Über Michael Kohlhaas – damals und heute*. Berlin: de Gruyter, 1985, 45 [Schriftenreihe der Juristischen Gesellschaft zu Berlin 92]; FRIEDMAR APEL (hrsg.): *Kleists Kohlhaas. Ein deutscher Traum vom Recht auf Mordbrennerei*. Berlin: K. Wagenbach, 1987, 154 és PETER ENSBERG (hrsg.): *Recht und Gerechtigkeit bei Heinrich von Kleist*. Stuttgart: Akademie-Verlag, 2002, 204 [Frankfurter Kleist-Kolloquium]; Franz Kafka tekintetében pedig CLAUS HEBELL: *Rechtstheoretische*

lomtörténetének egyéb monumentumaiig¹⁶ keressék a jog drámájának irodalmi lecsapódását, avagy a tipizálhatóan lehetséges emberi esemény- és esendőségtörténetben a jog olykor feloldhatatlanságig bonyolult dilemmáját. Éppen komolyságát és tudományos potenciálját jelzi, hogy a fiktív történeti narráció csaknem hasonló gazdagságban kiegészül egyéb művészetek, így mindenekelőtt a képzőművészeti ábrázolás,¹⁷ vala-

---

und geistesgeschichtliche Voraussetzungen für das Werk Franz Kafkas. Analysiert an seinem Roman Der Prozess. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1993, ix + 229 [Historisch-kritische Arbeiten zur deutschen Literatur 11] és JANKO FERK: *Recht ist ein Prozess. Über Kafkas Rechtsphilosophie.* Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 1999, x + 116.

- ¹⁶ A feldolgozott irodalmi termékek időrendjében vö. pl. HERMAN FUNKE: *Die sogenannte tragische Schuld. Studie zur Rechtsidee in der griechischen Tragödie.* [Inaug.-Diss.] Köln: Photostelle der Universität Köln, 1963; DIETER KAUFMANN-BÜHLER: *Begriff und Funktion der Dike in den Tragödien des Aischylos.* [Univ. Diss.] Heidelberg, 1954, 117; MICHAEL GAGARIN tollából: *Dike in the Works and Days.* *Classical Philosophy* 68 (1973), 81–94; és Uő: *Dike in Archaic Greek Thought.* *Classical Philosophy* 69 (1974), 186–197; HERBERT KOLB: *Himmliches und irdisches Gericht in karolingischer Theologie und althochdeutscher Dichtung.* *Frühmittelalterliche Studien* 5 (1971), 284–303; ERICH KLIBANSKY: *Gerichtsszene und Prozeßform in erzählenden deutschen Dichtungen des 12.–14. Jahrhunderts.* Berlin: Ebering, 1925, 63 [Germanische Studien 40]; HERMANN CONRAD: *Recht und Gerechtigkeit im Weltbild Dante Alighieris.* In CLEMENS BAUER et al. (hrsg.): *Speculum Historiale. Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung: Johannes Spötl aus Anlass seines 60. Geburtstages.* Freiburg i.Br.: Alber, 1965, 59–66; HANS FEHR: *Das Recht in der Sagen der Schweiz.* Frauenfeld: Huber, 1955, 149; GERHARD STUBY: *Recht und Solidarität im Denken von Albert Camus.* Frankfurt am Main: Klostermann, 1965, 210 [Philosophische Abhandlungen 26].
- ¹⁷ Általános áttekintésként lásd pl. PETER A. JESSEN: *Die Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo.* Berlin, 1883.; GEORG VOSS: *Das Jüngste Gericht in der bildenden Kunst des frühen Mittelalters.* Leipzig, 1884.; ERNST VON MOELLER tollából: *Die Augenbinden der Justitia.* *Zeitschrift für christliche Kunst* 18 (1905), 107–122 és 141–152, Uő: *Die Waage der Gerechtigkeit.* *Zeitschrift für christliche Kunst* 20 (1907), 269. és köv., 291. és köv., valamint 346. és köv., Uő: *Die Zahlensymbolik in ihren Beziehungen zur Gerechtigkeit.* *Zeitschrift für christliche Kunst* 21 (1908), 137–148, továbba Uő: *Das Auge der Gerechtigkeit.* *Das Recht* 21 (1908), 305–310; HANS FEHR: *Das Recht im Bilde.* [Kunst und Recht, I] Erlenbach-Zürich – München – Leipzig: Eugen Rentsch, 1923, 171 + 194; GEORG FROMMHOLD: *Die Idee der Gerechtigkeit in der bildenden Kunst. Eine ikonologische Studie.* Greifswald: Bamberg, 1925, 75; FRIEDRICH HOLTZE: *Die blinde Themis.* *Deutsche Juristen-Zeitung* [Sonderausgabe (1925)] 26; URSULA LEDERLE: *Gerechtigkeitsdarstellungen in deutschen und niederländischen Rathhäusern.* [Heidelberger phil. Diss.] Philippsburg: Deutscher Rechtsverlag, 1937, 106; ERNST KÖNIG: *Die sog. 'Gerechtigkeitsbilder' der altniederländischen Malerei.* In *Das Recht in der Kunst.* Berlin: Deutscher Rechtsverlag, 1938, 198–208; KARL SIMON: *Abendländische Gerechtigkeitsbilder.* Frankfurt: Kramer, 1948, 108; PAUL SCHOENEN: *Die Kunst in Dienste des Rechts.* In J. WOLFFRAM – A. KELIN (hrsg.): *Recht und Rechtspflege in den Rheinlanden (1819–1969).* *Festschrift für 150jährigen Bestehen der Oberlandsgerechts.* Köln: Wienand, 1969, 439–488 és 488–512; RAINER KAHSNITZ: *Gerechtigkeitsbilder.* In *Lexikon der christlichen Ikonographie* 2 (1970), 134–140; FRANZ JOSEPH DÖLGER: *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze. Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbniß.* Münster: Aschendorff, [2. Aufl.] 1971, x + 172 [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 14] [repr. 1914 {Liturgiegeschichtliche Forschungen 2}]; OTTO RUDOLF KISSEL: *Die Justitia. Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der bildenden Kunst.* München: Beck, 1984, 143; KUNIBERT BERING: *Kunst und Staatsmetaphysik des Hochmittelalters in Italien. Zentren der Bau- und Bildpropaganda in der Zeit Friedrichs II.* Essen: Die Blaue Eule, 1986, 222 [Kunst: Geschichte und Theorie 5]; HANS LATZ – WOLFGANG PLEISTER: *Recht und Gerechtigkeit im Spiegel der europäischen Kunst.* Köln: Du Mont, 1988, 287; WOLFGANG SELLERT: *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst.* Göttingen: Sallstein, 1993, 135; MARC BÄHLI: *Das Recht am eigenen Bild.* Basel – Genf – München: Helbing und Lichtenhahn, 2002, xxxiii + 182 [Basler Studien zur Rechtswissenschaft, A: Privatrecht 60].

mint az építészeti eszménymegjelenítés¹⁸ jogi világgépet rekonstruáló tárgyalásaival, olykor – s főként a tudományos előmenetelhez szükséges disszertálások nehéz téma-választásainál – felvállalva nagyívű monografizálásokat is.¹⁹ És mindezt azért, hogy a jogi problematizálás táptalaját – háttérét, közegét, és egyáltalán értelmét – képező embervilág rejteljére, sokszínűségében is feltérképezhetetlenségére, az értéktagadás lát-szata mögött is esetleg megbúvóan az értékkiegyenlítés keresésére, vagy éppen egy más nézőpontú értékiqlenlés torzón maradt csökevényére rámutathassanak.

A jövő perspektívájának biztonságában még a csökevényesen ehhez hozzájáruló egyéb közreműködésekot tudjuk valamelyest – irodalmi,²⁰ illetveqlg képzőművészeti²¹ feldolgozások tekintetében – mindehhez hozzászámítani.

*

¹⁸ Pl. egyedül KARL FRÖLICH tollából: *Alte Dorfplätze und andere Stätten bäuerlicher Rechtspflege*. Tübingen: Osiander, 1938, xvi + 17 [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 2]; Uő: *Mittelalterliche Bauwerke als Rechtsdenkmäler*. Tübingen: Osiander, 1939, 46 [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 3]; Uő: *Stätten mittelalterlicher Rechtspflege im niederdeutschen Bereich*. Gießen: Schmitz, 1946, 52 [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 4]; Uő: *Rechtsdenkmäler des deutschen Dorfs*. Gießen: Schmitz, 1947, viii + 46 [Gießener Beiträge zur deutschen Philologie 89] és Uő: *Denkmäler mittelalterlicher Strafrechtspflege in Ost- und Mitteleuropa*. Giessen: Schmitz, 1946, 27 [Arbeiten zur rechtlichen Volkskunde 5].

¹⁹ Részmonografizáláséqlt lásd pl. – különösen Albrecht Dürer művészetére vagy más alkotóra vetítetten – THOMAS WÜRTEMBERGER: *Recht und Gerechtigkeit in der Kunst Albrecht Dürers*. In *Kunst und Recht. Festgabe für Hans Fehr, I*. Karlsruhe: Müller, 1948, 222. és köv. [Arbeiten zur Rechtssoziologie und Rechtsgeschichte 1]; WERNER SCHULTHEISS: *Albrecht Dürers Beziehungen zum Recht*. In *Albrecht Dürers Umwelt. Festschrift zum 500. Geburtstag Albrecht Dürers am 21. Mai 1971*. Nürnberg: Verein für Geschichte der Stadt Nürnberg, 1971, 220. és köv. [Nürnberger Forschungen 15]; HERMANN EICHLER: *Recht und Reich bei Dürer*. Innsbruck: Univ.-Verlag Wagner, 1976, 31 [Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte 8]; illetveqlg ERDMUND HEGEL: *Rembrandt und das Recht*. In *Das Recht in der Kunst*. Berlin: Deutscher Rechtsverlag, 1938, 170–181, vagy MIA JERZ – HONORÉ DAUMIER: *Der Mensch und die Justiz*. Boppard: Boldt, 1966, 142; – egyéb tekintetben pedig – GEORG TROESCHER: *Weltgerichtsbilder in Rathäusern und an Gerichtsstätten*. In *Wulfrat-Richartz-Jahrbuch XI* (Frankfurt, 1939), 139. és köv.; GUIDO KISCH tollából: *Gerechtigkeitsbilder auf Basler Renaissance-Medaillen*. *Zeitschrift für schweizerisches Recht* 72 (1953), 341–371 és Uő: *Recht und Gerechtigkeit in der Medaillenkunst*. Heidelberg: Winter 1955, xxiii + 170 [Abhandlung der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, I]; ANTONIUS DAVID GATHEN: *Rolande als Rechtssymbole. Der archäologische Bestand und seine rechtshistorische Stellung*. Berlin: de Gruyter, 1960, xxiv + 121 [Neue Kölner rechtswissenschaftliche Abhandlungen 14]; ERICH ENGELHARD: *Die Gerechtigkeit auf Ofenplatten*. *Landeskunde Vierteljahresblätter* [Trier] 13 (1967), 7–10; ULF-DIETRICH VON HIELMCRONE: *Die Darstellungen der Justitia im Landesteil Schleswig*. [Diss.] Kiel, 1974, 181; LAMBERT E. VAN HOLK tollából: *Justitia: Bild und Sinnbild im 17. Jahrhundert in den Niederlanden*. In LOUIS CARLEN (hrsg.): *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde* 3. Zürich: Schulthess, 1981, 155–199 és Uő: *Eine mittelalterliche Rechtslegende und ihre Darstellung in der Kunst des 17. Jahrhunderts*. In *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde* 5 (1983), 135–157; MARGARIET A. BECKER-MOELANDS: *Die Titelbilder juristischer Bücher*. In *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde* 8. Zürich: 1986, 41–77; ERNST WINDISCH: *Justitia: Porträt eines Mädchens, Porträt eines Vogels*. In *Festschrift für Hildebert Kirchner zum 65. Geburtstag*. München: Beck, 1985, 393–411.

²⁰ Pl. DANIELA CARPI (ed.): *Shakespeare and the Law*. Ravenna: Longo, 2003, 138 [II portico: Sezione Materiali letterari 128]; MICHAEL J. MEYER (ed.): *Literature and Law*. Amsterdam: Rodopi, 2004, viii + 244 [Rodopie Perspectives on Modern Literature 30].

²¹ Mindössze pl. LODOVICO ZDEKAUER tollából: *L'idea della Giustizia e la sua immagine nelle arti figurative*. Macerata: Bianchini, 1909, 77 és Uő: *Iustitia. Immagine e idea*. Siena: Lazzeri, 1913, 44; WOLFGANG

Azt hiszem, az örvendetesen nálunk is feltámadó érdeklődésnek²² ez az útja, s nem más. Nyilvánvalóan monografizálással alapozandó meg, voltaképpen sajátos mondanójához azonban feltehetően esszéizáló köntösben tudhat csupán elérkezni, a maga részéről is – kollégánk érzékletesen szép kifejezését átvéve – „a humánus olyan »hangján« szólalva meg, amelyet a jog személytelen eljárásai, a döntéshozók absztrakciói elnémitanak.”²³ Így hát nem egyszerűen jogtétel és jogeset közti szakadékról – generális és individuális, absztrakt és konkrét között (egyébként szükségképpen fennálló) feszülésről – van szó (amint ezt két háború közti jogbölcseletünk csaknem egyöntetűen gondolta),²⁴ de talán nem is pusztán finomító korrekcióról, mintegy kiegészítésről (amint ez a francia megújulás alapját adja).²⁵ Hanem ehelyett élő tűnődésről, egyidejűleg szaktudományi módszerességünkől történő visszalépésről, perspektíva nyereséről,²⁶ és véle valamelyes távolságból történő újraeszmélésről, és ezért esszéizálásról is, hogy hivatásunk – a jog gyakorlati és elméleti művelése – voltaképpen értelmét folyvást újragondolhassuk.

* * *

Az válik különösen vonzóvá a jog és irodalom párhuzamos vallatásában, hogy benne – éppen a művészi kifejezés és benne a szépirodalmi megjelenítés belső kimeríthetlensége folytán – még látszólagos truizmusok, általában nyilvánvalónak tekintett alapigazságok is teoretikusan megtermékenyítő nézőpontokat takarhatnak.

STECHOW: Römische Gerichtsdarstellungen von Rembrandt und Bol. *Oud-Holland* 46 (1929), 134–139; W. DEONNA: La Justice à l’Hotel de Ville de Genève et la fresque des juges aux mains coupés. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 11 (1950), 144–149; SELMA JÓNSDÓTTIR: *An 11th Century Byzantine Last Judgement in Iceland*. Reykjavík: Almenna Bókafetagi, 1950, 95; DOOR MR. G. OVERDIEP: Justitia, waar is uw blinddoek. In HERMAN SCHELTEMA et al. (com.): *Pro excolendo iure patrio 1761–1961*. Groningen: J. B. Wolters, 1961, 87–122; MAB VAN LOHUIZEN-MULDER: *Raphael’s Images of Justice, Humanity and Friendship. A Mirror of Princes for Scipione Borghese*. Wassenaar: Mirananda, 1977, 202 említhető.

²² Jogtörténeti mellékajátás csupán, mégis megalapozó fontosságú például az a tudatosság, amellyel mind ez akár inter-diszciplinárisan is megalapozható. Vö. pl. KAJTÁR ISTVÁN: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus, 2002, 156 [Institutiones iuris].

²³ NAGY i. m. 6.

²⁴ A reprezentatív szerzői kör összegyűjtött művei tükrében vö. FELIX SOMLÓ: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999, xx + 114, JULIUS MOÓR: *Schriften zur Rechtsphilosophie*. Budapest: Szent István Társulat, 2006, xxii + 485 és *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. Budapest: Szent István Társulat, 2006, 246 (mindhárom a szerző szerkesztésében a Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae sorozatában).

²⁵ FRANÇOIS OST – LAURENT VAN EYNDE: <<http://66.249.93.104/search?q=cache:AJD4ire0GaMJ:www.dhdi.free.fr/recherches/theorierecht/articles/osteyndelit.doc+%22droit+et+litt%C3%A9rature%22+Ost&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=12>> szól például tudós diverzióról („mint a jogi bizonyítás szárazságának megvilágítására alkalmas humanista disztésről”), kritikai szubverzióról („a király mezítelenségére és az ének hamis hangzására híva fél”) és megalapozó konverzióról („amikor az elbeszélés megalapozó lesz, nem csak »elgondolkodtatva«, de »értékeltetve«, sőt »előírva« is”) egyaránt.

²⁶ „Perspective on” in: RICHARD A. POSNER: Remarks on Law and Literature. *Loyola University Law Journal* [Chicago] 23 (1991–1992), 181–195, id. 182.

A végső kérdések transzcendenciája és a jog világvállalásának összefüggései kapcsán történetesen éppen *Az ember tragédiája* Madách Imréréből²⁷ – egyszerűsített mint egy a valahai tanárát felülíró szakmai gondolkodóból²⁸ – szűrhető le a hit, remény és szeretet egységének üzeneteként annak bölcsessége, hogy

„[...] a folyton tévedő, sokszor hiába és sikertelenül küzdő ember tettében nem foglaltatik az Isten igazolása; ellenkezőleg, éppen a sikertelen küzdésben ellankadó s a bizonytalan vég által elcsüggesztett embernek van szüksége az Istenbe vetett erős bizalomra, hogy küzdelmeinek az élet megtagadása felé hajló negatív mérlegét az élet és további küzdés irányába visszabilentse.”

Már pedig ilyen optimizmus csak annyiban lehetséges, amennyiben személyes boldogságát közösségéhez simulóan keresi, ami pedig – értesülünk a látszólag kikerekedés meglepőse erejével – nem más, mint a Szent Korona-tanban is megtestesült magyar hagyomány közösségiségvállalásának a közjogiassága, és pedig pontosan a germán minta, a hűbériség eszméjétől jelzett magánjogiasság ellenében.²⁹

Számomra például *Michael Kohlhaas* kleisti története alapvető kultúrantropológiai példa az ősi bölcsességre, mely zsidó, iszlám s ún. primitív kultúrában egyaránt a békesség – a klasszikus *‘shalom’* – elsődlegessége alá és mögé rendelte a konfliktusfeloldást, hogy ilyen módon megkísérelje közösségellenesként eleve kiiktatni bármely egyoldalúság, mértéknélküliség, aránytalanság, mindenekelőtt egy a kérlelhetetlenségbe torzuló igazságvágy tombolását,³⁰ míg más számára – hasonlóképpen érdekesen s teoretikusan gyümölcsözően – az allegoricitás és a paradoxitás példázata ez, hiszen „a verdikt majd az általa elítélt bűnt ismétli meg”, melynek során „*Kohlhaas* sohasem jutott jutott volna el igazságához [...], ha ezt nem maga vette volna a kezébe”, aminek eredményeként viszont éppen „a teljes elégtétel [...] fogja őt majd megfosztani életétől”.³¹

Amiként a versengő érdekek és szerepjátások egyik legelső ismert allegóriája, Szophoklész drámái megjelenítése örvén minden eredendő rokonszenvünket átmenetileg félretéve eltűnődhetünk azon, hogy *Antigoné* kiállásában a bárminemű kompromisszumra való képtelenség maga kényszeríti ki *Kréontól* a valaminő cselekvést, hiszen a közösségi túlélést éppen az elhunyt bátyban a küzdő fél s az áruló minőségeinek összemosása veszélyeztetné, már pedig éppen *Antigoné* együgyű merevsége zárja ki eleve *Kréon* részéről bármiféle bölcs, emberséges, ellentétes pozíciókat végső sarkítás nélkül elérő, mégis kompromisszuális felajánlás, kiütkeresésben történő közreműködés lehetőségét.³²

²⁷ MOÓR GYULA: *Az Ember Tragédiája jogbölcseleti megvilágításban*. Budapest: Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, 1923, 15 [különlenyomat: *Napkelet* I (1923) 7].

²⁸ Amennyiben egykori mesterével, Virozsil Antallal szembevetva ő már Rudolf Stammlerhez közelítően egy „változó tartalmú természetjog” doktrínáját vallja. *Uo.* 13–14.

²⁹ *Id. uo.* 5, a megjegyzés pedig 15.

³⁰ Vö. VARGA CSABA: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest: Szent István Társulat, 2004, 2.3.3. pont, 116.

³¹ J. HILLIS MILLER: Laying down the Law in Literature. The Example of Kleist. *Cardozo Law Review* 11 (1989–1990), 1491–1514, id. 1500, 29. jegyzet és 1501.

³² POSNER i. m. 183. és 193–194.

Avagy, Dosztojevszkij folytonos utángondolásainak végső értelmét feszegetve rádöbbenhetünk arra, hogy a bűnök egymással összemérhetetlenek, amiként ugyanakkor büntetéseikkel is összemérhetetlenek, hiszen – mint köznapi bölcselmünkben tudjuk, szemben a jog kényszeresen elszemélytelenítő tipizálásaival – „[m]inden történet egyedi, a végső szentencia azonban ugyanaz”.³³

* * *

Láthatjuk tehát, hogy e körben, mint problematikában – az amerikai *Law and Literature* már önnön szóképében sugallt adottságával szemben –, aligha az irodalom mint olyan rendelkezik valamiféle eleve kijelölt s elrendeltetett szereppel. Inkább arra kell hát gondolnunk, hogy egyfajta gondolkodási lehetőség megtestesítőjeként itt az irodalom maga válik a reflektált élet szimbólumává és szinonímájává, hogy „a külföldféle sorsokban megnyilvánuló misztérium”³⁴ egyik kitüntetett megnyilatkozási terépe legyen. Másként szólva, nemigen más itt az irodalom, mint e földi létünkbe gyökereztetett teológiai pótlék, transzcendenciáinknak a közvetlen helyettesítője: annak jelzője hát, amiről tudjuk, hogy a jog is ennek szolgálatában jött létre, bár annak kifejezésére aligha vagyunk képesek, hogy mi is ez voltaképpen, s legalkalmasabban miféle jog szolgálhatná ezt, és miképpen. Mégis, velejéhez talán legközelebb a tudós teológia előtti augusztinuszi *confessio* érkezhett, mely Istenbe szükségként vetett hitünkről ugyan, mégis az emberből kiáradó szeretet terminusaiban szólt.

³³ HARRIET MURAV: Dostojevski et le droit. *Europe* [6. jegyzet], 115.; Vö. VARGA i. m. 2.3.1.5. pont, 94–96.

³⁴ OST – EYNDE i. m.